

ІСТОРІОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ШЕВЧЕНКОВИХ «ГАЙДАМАКІВ» (до 170-річчя виходу поеми)

У статті з позицій сучасної історичної науки простежуються ті аспекти поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки», які дотичні до проблеми його історіософії. Відповідно з'ясовується міра історіософської глибини цього твору, розширюється та уточнюється історичний коментар до поеми.

У шевченкознавстві твір «Гайдамаки» (1839–1841 рр.) трактують як історичну поему, яка «чимось співмірна з національним епосом»¹. І така жанрова спрямованість спонукає до постановки проблеми історіософського змісту даного твору. На це прямо вказує академік І.Дзюба, коли зазначає, що його автор «творить поетичну візію великої історичної драми, вписуючи її в масштабні історіософські та світоглядні рефлексії»². Історіософічність твору не викликає сумнівів. Але необхідно ретельніше з'ясувати її конкретний зміст і функціональність, власне глибину, враховуючи, що історизму поеми вже приділялася чимала увага³. При цьому у даній статті історіософські аспекти поеми аналізуватимуться в їх максимально можливому зіставленні з історіографічними.

Передусім у цьому творі помічаємо тісний зв'язок з історіософськими мотивами «Кобзаря» 1840 р., а особливо з поемою «Тарасова ніч». На це є прямі посилання і в тексті поеми і в «Приписах» до неї (т.1, с.156, 159, 510)⁴. Уже в авторському вступі до поеми Т.Шевченко «збирає» до своєї хатини різні покоління українців-вільнолюбів: «Прийшли, сіли коло мене / І про Україну / Розмовляють, розказують...» (т.1, с.131). М.Башилов і Яків де Бальмен саме на цьому наголошували, знаючи авторське бачення, бо в підготовленій ними латиницею рукописній збірці «Wirszy T.Szewczenka» (1844 р.) поема «Гайдамаки» розміщена відразу після «Тарасової ночі». І, найважливіше, один твір закінчується, а другий розпочинається тотожними ілюстраціями: автор-поводир в образі Т.Шевченка об'єднує і гуртує козацьке товариство⁵. Козацькі рухи 90-х рр. XVI ст. – 30-х рр. XVII ст., про які мовиться в «Тарасовій ночі», готували історичний ґрунт для української козацької

* Яременко Василь Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету.

¹ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 2008. – С.143.

² Там само. – С.146.

³ Див., напр.: Навроцький Б. «Гайдамаки» Т.Шевченка. Джерела. Стиль. Композиція. – К., 1928. – 399 с.; Гуслистий К.Г. Коліївщина в творах Т.Шевченка // Пам'яті Т.Г.Шевченка. – К., 1939. – С.121–157; Марченко М.І. Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1957. – С.80–118; Гнатюк М. Поема Т.Г.Шевченка «Гайдамаки». – К., 1963. – 175 с.; Івакін Ю.О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезія до заслання. – К., 1964. – С.75–113; Сергієнко Г.Я. Т.Г.Шевченко про боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення в XVIII ст. // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С.127–153.

⁴ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2001 (тут і далі в тексті вказуються томи й сторінки з цього видання).

⁵ Шевченко Т. Вірші. 1844: Кобзар. 1840, Гайдамаки, 1841, Гамалія, 1843: факсимільне відтворення / Авт. проекту, упор., передм. С.А.Гальченка. – Дніпродзержинськ, 2008. – С.98, 107.

держави – Війська Запорозького, а Коліївщина 1768 р., покладена в основу «Гайдамаків», була останньою для ранньомодерної доби стихійною спробою українців повернути власними силами свій козацький устрій: «Оживуть гетьмани в золотім жупані... / а в степах України / – О Боже мій милий – блисне булава!»; «З того часу в Україні... / Не чуть плачу, ні гармати» (т.1, с.160, 189–190). Ці два історичні процеси ніби обрамляють Гетьманщину, візії якої приділяється велика авторська увага в «Кобзарі» і «Гайдамаках». Так за допомогою історіософії «Гайдамаки» набувають ознак епосу й епопеї. Чому ж тоді Т.Шевченко для історичної основи епічного твору обрав не бурхливу і яскраву Хмельниччину?

Вважаю, що мотиви вибору теми були такими. По-перше, в Коліївщині переплелася багато моментів історіографічного плану: вже згаданий організаційний зв'язок із попередньою Гетьманщиною; міжнаціональні та міждержавні протиріччя того часу і місце в них українського питання з можливою проекцією на сучасний стан; протистояння між слов'янськими народами, яке корелювало з ще неподоланим панслов'янізмом сучасників поета; ставлення з боку тодішньої історичної науки до вивчення даної теми тощо. Ще Б.Навроцький писав: «По суті це була чергова постановка майже тих самих революційних проблем, що стояли перед українським народом ще за часів Хмельниччини. От чому вибір даної теми такої характерної для історії України (підкреслення моє – В.Я.) в цілому може свідчити, що Т.Шевченко в «Гайдамаках» хотів розробити не перший історичний сюжет, але зразковий, найбільш придатний саме для епопеї»⁶. Адже Коліївщина характеризувалася рідкісним в історії явищем: політичне протистояння Російської імперії і Речі Посполитої досягає майже кульмінації, але історичні противники і церковні антиподи вкотре об'єднуються проти українців і спільно придушують їхній рух до свободи. А самі процеси супроводжуються високим рівнем ідеологічного тиску й одурманювання, які пізніше частково закріплюються у формі міфу про іманентну жорстокість українського простоліду. По-друге, Т.Шевченко прагнув від своїх читачів не простого знайомства з минулим, а його осмислення та зіставлення із сучасним. Тема Коліївщини якраз і дозволяла «додумувати» (особливо щодо Росії) доленосний для України процес, повертатися в минуле, ставити події у тривалий у часі історичний контекст. По-третє, він хотів показати саме ті історичні процеси, які породжують неоднозначні оцінки і в історіографії, і в людській пам'яті, особливо корелюють із моральністю, вимагають не героїзації, а людського взаєморозуміння, на ставленні до яких «перевіряються» людські цінності, вибудовується їх система. Саме на таких «дражливих» темах найвиразніше проявляється історіософія людини. І Коліївщина, безумовно, належала до них. Адже й досі навколо гайдамаччини ведуться дискусії⁷. По-четверте, попри відтінки, в тодішній літературі вона подавалася одновимірно – як явище

⁶ Навроцький Б. Указ. праця. – С.196–197.

⁷ Див., напр.: Чухліб Т. Хто вони гайдамаки – козаки, «бомжі» чи «вурдалаки»? // Сучасність. – 2010. – №3. – С.163–185.

розбійництва⁸. Так вона характеризувалася й західноєвропейськими авторами. Зокрема, прусський лейтенант-інженер С.Гаммард у книзі «Подорож з Верхньої Сілезії на Україну», написаний через кілька років по Коліївщині, повідомляв, що вона є суцільним розбоем, який чинили гайдамаки «на чолі з їхнім ватажком Гонтою»; а про запорожців писав, що це «збіговисько всіх варварів, убивць, грабіжників, онаністів, словом – покидьків суспільства»⁹. В анонімній статті «Прежняя Новая Сербия», надрукованій у журналі «Библиотека для чтения» 1834 року (т.VI), мовилося про ті «нещасні часи», коли «тихий рай» порушили гайдамаки на чолі із Залізняком і Вусачем, а народ був «розбурханий під проводом якогось Гонти». Журнал скаржився, що «багато ще хто, на сором освічених почуттів нашого часу, робить із гайдамаків зразкових героїв»¹⁰.

Отже, одним із мотивів вибору теми міг бути Шевченків біль за спотворений образ України. Для нього це була тема-виклик. Для осуду тих, хто поверхово, спрощено і байдуже сприймає трагедії минулого, Т.Шевченко в поезії «Холодний Яр» вживає власний неологізм «людомори». Це не просто лайливе слово¹¹. Ним точно означено тих, хто морить (у значенні усиплює), знесилює або морочить (вводить в оману, дурить) людей неправдою взагалі й історичною зокрема. Нарешті, як свідчать твори Т.Шевченка, серед них і «Гайдамаки», він уважав, що для формування індивідуальної та колективної пам'яті народу потрібні не лише книжні знання, а й безперервність прямої, усної передачі історичної інформації із покоління в покоління. Її можна назвати «живою пам'яттю народу». Сама наявність такої інформації для формування нації важить не менше, ніж її достовірність. Не випадково ж у циркулярному листі міністра народної освіти С.Уварова від 24 грудня 1839 р. у зв'язку з недопущенням до друку статті М.Максимовича «Сказание о Колиивщине» було вказано, що такі твори друкувати не слід, бо описані в них події, «слишком близкие нашему времени, ... желательно более изглаживать из памяти народа, нежели возобновлять в ней»¹².

Глибину Шевченкової історіософії не виміряти без аналізу рівня його знань про Коліївщину. Слова із «Передмови»: «Розказую так, як чув од старих людей» (т.1, с.152), – можна поставити на карб Шевченкової скромності та вимогливості, певного максималістського ставлення до наукового забезпечення свого твору, передбачуваного суворого цензурування, зрештою, бурлескного характеру самої «Передмови». Насправді, як свідчить зміст поеми, «Приписи» до неї, проведені вченими копіткі дослідження її джерел, Т.Шевченко прочитав всю доступну йому літературу про Коліївщину, щоб досягти історичної достовірності. А її тоді було обмаль. В уже згаданій розвідці 1839 р. «Сказание о Колиивщине» Михайло Максимович констатував:

⁸ Гнатюк М. Указ. праця. – С.22–24.

⁹ Цит. за: *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К., 1992. – С.374.

¹⁰ Цит. за: *Гнатюк М.* Указ. праця. – С.11.

¹¹ Див.: *Словник мови Шевченка: У 2 т. – Т.1 (А–Н.)* – К., 1964. – С.384.

¹² Цит. за: *Бородін В.С.* Т.Г.Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи: 1840–1862 рр. – К., 1962. – С.23–24.

«На русском языке ничего почти не писано об этом событии»¹³. Примітно, що в кінці грудня 1859 р. поет розпочав заміну в тексті поеми назви «Вільшана» на «Мліїв» там, де йшлося про титаря, бо було виявлено нові документи про Данила Кушніра, уточнював і деякі інші топоніми (т.1, с.356). А одним з імпульсів написання твору «Холодний Яр» (1844 р.) було прагнення дошукатися правди про гайдамаків, полемізування з тими, хто стверджував, що вони «Разбойники, ворь». / Пятно в нашей истории». Припускають, що ці слова були спрямовані безпосередньо проти історика А.Скальковського, який у книзі «История Новой Сечи или последнего Коша запорожского» (Одеса, 1841 р.) писав про «пляму», яка лягла на Запорозжя через гайдамаків¹⁴. Слід зазначити, що А.Скальковський пізніше сам визнавав, що він друкував «польську брехню» у книзі про гайдамаків¹⁵. У «Приписах» Т.Шевченко по пам'яті вказує деякі джерела: «Энциклопедический лексикон, том 5. Барская конфедерация» і «Historya Krolestwa Polskiego» J.S.Bandtke, том 2 (т.1, с.510). Малася на увазі стаття І.Шульгіна про конфедерацію в зазначеній енциклопедії (Санкт-Петербург, 1836 р.) і праця польського історика, бібліографа й видавця Єжи Бандтке. При цьому шевченкознавці чомусь не звернули увагу, що ця примітка може свідчити, що використовувалося відразу кілька вроцлавських видань останнього автора, бо другий том було видано 1820 р. під назвою «Dzieje krolestwa Polskiego», а в 1835 р. з'явилася саме «Historya krolewstwa Polskiego. Wydanie trzecie, znacznie pomnozone»¹⁶.

Мабуть, і усні джерела не обмежувалися одним респондентом. У листі від 20 жовтня 1843 р. до Т.Шевченка П.Куліш повідомляє про свою поїздку по Україні і збір матеріалів про гайдамаків. І в ньому є фраза «Вашего дидуся я не нашёл в Чигирине»¹⁷. Очевидно, «дідусь» – один з інформаторів про Коліївщину. Вказуючи на «анахронізми» як хронологічні помилки у творах Т.Шевченка, не треба забувати, що він сам ужив цей термін у «Приписах» до «Гайдамаків», коли пояснював в пункті 5 своїх приміток, що «титаря ляхи замучили зимою, а не літом», як у його творі (т.1, с.510). У коментарях до поеми зазначається, що в тих же «Приписах» (п.18) автор неточно вказує на дівочий монастир у Лебедині, куди відвезли Оксану, бо Миколаївський дівочий монастир був заснований лише 1779 р. Але тоді цю помилку, мабуть, повторив і відомий знавець української старовини Осип Бодянський, якому приписують авторство рецензії на збірку «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» в додатку до №19 «Московских ведомостей» за 1844 р.¹⁸ Адже її автор, перелічуючи розділи поеми, зазначає: «Лебедин. Девичий монастирь»

¹³ Максимович М.О. Киевъ явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С.245.

¹⁴ Івакін Ю.О. Указ. праця. – С.351–352.

¹⁵ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.431.

¹⁶ Навроцький Б. Указ. праця. – С.53 (примітка); Шевченко Т. Указ. видання. – Т.1. – С.648 (коментарі).

¹⁷ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т.1. – С.23.

¹⁸ Мельниченко В.О. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодянський). – Москва, 2008. – С.148.

близ Чигирина»¹⁹. Художній час нетотожний історичному, але Т.Шевченко не ігнорував хронологію розгортання Коліївщини. Відомо, що вона почалася у травні 1768 р., а в поемі освячення ножів відбувається трохи пізніше – «проти́в но́чі Мако́вія», тобто, напередодні 14 серпня. Так тоді повідомляли деякі перекази й окремі польські письменники. Можливо, що Т.Шевченко вибрав саме цю дату, бо свято християнських мучеників Маккавеїв, – «Велике свято в Україні» (т.1, с.148), – посилювало символізм твору, зокрема євангельський топос розпінання, що «трансформується у мотив розпінання»²⁰, і не лише України. Автор послідовно дотримується вибраної хронології. Адже загони М.Залізняка в поемі з'являються в районі Керелівки і Будищ якраз після Маковія, коли ще «вчора» «вінки не святити...», бо «не дали ляхи» (т.1, с.166). Етнографи повідомляють, що якраз до Маковея виготовляли й вінки із колосків жита, пшениці чи вівса із вплетеними до них голівками маку, васильків, чорнобривців, які освячували в церкві²¹.

Можна наводити й інші приклади відповідального ставлення Т.Шевченка до історичних джерел при роботі над своїм твором, унаслідок чого «художній час твору вливається у широку течію історії»²². Але як автор використовує та інтерпретує відомий йому за даними науки історичний матеріал, пов'язаний із Коліївщиною? У зв'язку з цим варто зазначити, що стосовно Т.Шевченка доцільно застосувати поняття історіософії в трактуванні польського вченого А.Цешковського, піонера саме цього терміна, який у протиставленні І.В.Ф.Гегелю вважав, що історіософія охоплює не тільки минуле, а й майбутнє, з наголосом на останньому²³. У цьому сенсі важко знайти у світовій літературі поему, сама будова якої мала б таку історіософську спрямованість, як «Гайдамаки». З 11 структурних одиниць поеми майже в половині містяться роздуми про минуле з позицій сучасності, а «Інтродукція», «Свято в Чигирині», «Епілог» є справжньою амальгамою минулого та сучасного з проекцією на майбутнє та вкрапленням особистого в історичний контекст. Тому історіософію Т.Шевченка можна легко сплутати з міфотворчістю, оскільки, на думку одного із творців структуралізму К.Леві-Стросса, події міфу, які розгортаються в якийсь певний момент часу, водночас складають постійну структуру, і «вона відноситься одночасно до минулого, теперішнього і майбутнього»²⁴. Тому дуже важливо у творчості Т.Шевченка міфологізаційні моменти, які присутні і в «Гайдамаках», відокремлювати від історіософії, з'ясовуючи їх функціональність. Отой «наголос» на тривимірності часу (де прямо, а де контекстуально) постійно присутній у поемі. Вже на початку автор в полемічному тоні повідомляє про «якогось-то Ярему», ще не познайомивши з ним читача.

¹⁹ Тарас Шевченко у прижиттєвій критиці (1839–1861). Бібліографія. Матеріали / Упор. В.Іскорка-Гнатенко. – К., 2009. – С.90.

²⁰ Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Л., 2003. – С.179.

²¹ Орел Л. Україна в обрядах на межі тисячоліть. – К., 2001. – С.80.

²² Смілянська В. Художній час у ліро-епіці Шевченка // Збірник праць Двадцять четвертої наукової шевченківської конференції. – К., 1982. – С.90.

²³ Див.: Нахлік Є. Указ праця. – С. 181 (посилання 2).

²⁴ Цит. за: Грабович Г. Шевченко як міфотворець. – К., 1991. – С.3 (примітка).

Останній штрих на підтвердження цієї тези – «Передмова» наприкінці твору. Автор зовсім не випадково не називає її післямовою, а подає оригінальним оксюмороном «По мові-передмова». Цей вислів, сам зміст т.зв. «Передмови» і бурлескний стиль викладу були покликані ввести читача в отой історіософський вимір, де минуле через теперішнє перегікає у майбутнє і постійно повертається назад. Візьмемо хоча б і таку думку: «Нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялися, нехай братаються знову» (т.1, с.512). Але автор іде далі: він саму тему «тягне вперед», робить її перманентною. Адже у Т.Шевченка є цілий тематичний цикл про Коліївщину як «повернення на круги своя» за схемою: опис основних подій або розкриття теми («Гайдамаки») – підтвердження, пояснення і захист достовірності написаного та застереження на майбутнє («Холодний Яр», 1845 р.) – доповнення і розширення загальної картини з перспективою її продовження («Швачка», 1848 р.). У всіх цих творах простежується виразний зв'язок із попередніми проявами визвольної боротьби козацької епохи, зв'язок поколінь. Так, Микита Швачка, жерелевський курінний отаман, якого Максим Залізняк разом із Семеном Неживим після захоплення фортеці у Лисинці відправляє на північний схід²⁵, діє на території колишнього фастівського полку, згадуючи «полковника фастівського славного Семена», тобто, Семена Палія (Гурка), образ якого виведено Т.Шевченком у поемі «Чернець» (1847 р.). Між іншим, захоплення Швачкою Фастова відбулося близько 28 червня 1768 р.²⁶, а не навесні того ж року, як мовиться до сих пір у коментарях (т.1, с.496).

У «Гайдамаках» звертання до часів козацької революції мало концептуальний характер. Свідченням цього є розділ «Свято в Чигирині», який спеціально написаний для обґрунтування зв'язку Коліївщини з Хмельниччиною. Вже оприлюднені свої міркування з цього приводу²⁷ доповнимо ще кількома штрихами. У цьому розділі навіть кобзарські пісні наповнені широким історіософським підтекстом. Зокрема, згадуються волохи, яких «осталось трохи», та молдавани, які «вже не пани», бо «в кайданах» і «наймити султанам». Закликається, щоб вони «браталися» з козаками та «згадали» Богдана Хмельницького. «Волохи» – збірна назва романських народів: молдаван, румун, рідше італійців. Придунайські князівства – Молдову, Валахію, Трансільванію – Б.Хмельницький намагався втягнути в антипольську коаліцію, породичався з молдавським господарем. Ця пісня прочитується і як нагадування про імперське поглинання народів, що формуються в нації і держави. За Кючук-Кайнарджийським миром пізнішого 1774 р., уже і Російська імперія одержала право, щоб «министры российского императорского двора, при Блистательной Порте находящиеся, могли говорить в пользу сих двух княжеств» (Молдови і Валахії – В.Я.)²⁸. Між іншим, як

²⁵ Див.: Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. – К., 1970. – С.368–393; Голубченко І. Сини мої, гайдамаки... // Жовтень. – 1989. – №10. – С.105.

²⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. ... – С.368; Храбан Г.Ю. З історії гайдамаччини // Укр. іст. журн. – 1968. – №6. – С.100–101.

²⁷ Див.: Яременко В.І. Історіософські аспекти відображення діяльності Б.Хмельницького у творчості Т.Г.Шевченка // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.105–106.

²⁸ Цит. за: Хрестоматія з історії України. – Т.2. – К., 1951. – С.299.

свідчать документи, серед гайдамаків траплялися й молдавські переселенці в Україну²⁹. Враховуючи, що у Шевченкових текстах і малярстві чумацтво виступає не як перехідна форма історичного становища українського люду, а передусім як відламок колишньої волі³⁰, поданий у гіперболізованій формі шалений танок гайдамаків із чумацькими возами на плечах в «історіософському» розділі поеми є ще одним, хай і менш помітним, сполучним темпоральним елементом у поемі. І таких ланок у творі дуже багато. Власне, Т.Шевченко міг керуватися й народною інтуїцією, яка, за пізнішим висловом П.Куліша, «ставила Хмельниччину поряд з Коліївщиною»³¹. Є.Нахлік справедливо зазначає, що Т.Шевченко приймав ідею національної держави, але не абсолютизував її³². Точніше буде так: «Гайдамаки» свідчать, що той базовий інститут політичної системи суспільства, який ми називаємо державою, Т.Шевченко вважав необхідною умовою на історичному шляху етнонаціонального утвердження будь-якої спільноти, наголошуючи на своєчасності появи цього інституту і його адекватності.

На поглиблення історіософічності спрямована вся вербальна система аналізованого твору, починаючи від самої назви «Гайдамаки» і закінчуючи останнім словом-антропонімом «Галайда», бо лєвова частка слів у ній має метафоричне й семантично-символічне навантаження. «Галайда» – це «блукач, бездомний», тобто, позбавлений батьківщини. І розділ має таку назву. Розповідаючи «про те, що діялось на Україні 1768 року» (т.1, с.512), Т.Шевченко для назви обрав слово, яке має багато контекстів, зокрема і ширший історичний план. Чому не назвав «Коліївщина»? Вважаємо, що пояснення назви – в останньому, 23-му, пункті «Приписів» до слів «така й досі / Осталася слава»: «Злодій, розбойник, або гайдамака – такими остались гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі» (підкреслення моє – В. Я.) (т.1, с.511). Отже, для автора-християнина ця назва – і біль, і виклик, і проблема. Можливо, що не назвав твір «Коліївщиною» і з етичних міркувань: знав, що ця назва походить від слова «колоти», «колій», яким у Подніпров'ї називають різників, які спеціалізуються на забиванні свиней³³. Тобто, гайдамаки різали (кололи) панів. Назва «Гайдамаки» виступає як своєрідна домінантна історичного процесу посткозацької доби, хоч деякі дослідники вважають неправильним ототожнювати козацько-селянське повстання 1768 р. із гайдамацьким стихійно-месницьким процесом³⁴. По суті і майже вся ономастика поеми має історіософську наповненість³⁵. При цьому її автор уже в

²⁹ Див.: Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.386–387.

³⁰ Див.: Яременко В. Тарас Шевченко про чумацтво, його звичаї та пісні // Народна творчість та етнологія. – 2005. – №2. – С.27–28.

³¹ Куліш П. Записки о Южной Руси: Издал П.Кулиш (Репринтне видання). – К., 1994. – Т.1. – С.94.

³² Нахлік Є. Указ. праця. – С.83.

³³ Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид., перероблене і розширене. – К., 2005. – С.489.

³⁴ Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.). – К., 1989. – С.150.

³⁵ Див.: Яременко В. Історична ономастика у творчій спадщині Тараса Шевченка // Укр. іст. журн. – 2010. – №2. – С.168–174.

самій поемі вказує на символізм антропонімів, коли мовиться про смерть М.Залізняка: «Сумно-сумно гайдамаки / Залізную силу / Поховали...». Також трагізм і масштабність історичних подій та одночасно органічну зумовленість визвольних змагань у поемі автор передає за допомогою засобу, який можна назвати «натуралізацією історії» – вербальною передачею злиття цих процесів із довкіллям, природою, господарською діяльністю українців: місяць «немов знає, що не треба / Людям того світу»; «... І заривають чорні гори»; «Де той Богун, де та зима»; «Посіяти гайдамаки / В Україні жито, / Та не вони його жалі. / Що мусим робити?». Криваве дійство в Умані приглушується, зіставляється, олюднюється, і, зрештою, засуджується геніальною вставкою-протиставленням пробудження природи: «Встала й весна, чорну землю / Сонну розбудила...».

Як і в «Тарасовій ночі», у «Гайдамаках» Т.Шевченко активно використовує символіку ночі, дня, місяця. Наприклад, багатозначною вже є на початку поеми розмова автора з місяцем нічною порою в час журби. «Вічний без краю» й одночасно змінний місяць виступає в поемі посередником між минулим, сучасним і майбутнім, але не в «шаманському» сенсі³⁶, а в історіософському, тобто, як символ зв'язку часів та епох. Як показує «Інтродукція» до поеми, поет міг одним влучним висловом, вдалим епітетом означити визначальне й доленосне і в історичній епосі, і в постатях історичних персонажів. Поема переповнена авторськими ліричними відступами та вставками, недомовками, які мають історико-фактологічний та історіософський зміст, знаковий характер. Це – «історіософські» натяки, які вимагають від читача знання історії та інтелектуальних зусиль, прочитуються не кожним. Автор ненав'язливо ніби залучає його до своєї історіософії. Наприклад, троп «Од козацтва, од гетьманства високі могили – більш нічого не осталось» є вказівкою на ставлення офіційної історіографії до історії України, і до Коліївщини зокрема. Слова «Поки не в Варшаві / Запанував над ляхами / Понятовський жвавий» нагадують, що останній король Речі Посполитої Станіслав-Август Понятовський був маріонеткою Російської імперії і креатурою та коханцем Катерини II. А вислів «Попід дібровою стоять / Вози залізної тарані; / То щедрої гостинець пані. / Уміла що кому давати» не лише натякають на «російський слід» у «Коліївщині», а й ще раз нагадують про розпусне життя імператриці, бо, як вказали дослідники, «szczodra pani» в польській мові вживається для характеристики жінки легкої поведінки³⁷. І. Дзюба помітив, що імперську інтригу в Коліївщині згадав О.Герцен, назвавши влучно Катерину II «гайдамачущей імператрицею» та вказавши, що подібний сценарій було повторно розіграно царатом для придушення польського повстання 1863 р.³⁸ При цьому варто зазначити, що в курсах історії України констатується малодослідженість «російського сліду» в гайдамаччині. Для посилення історіософської виразності Т.Шевченко іноді свідомо

³⁶ Див.: *Плющ Л.* Шаманська поетика Т.Г.Шевченка // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №6. – С.142.

³⁷ *Барабаш Ю.* «Коли забудуть тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко: Порівняльно-типологічні студії. – Х., 2001. – С.86.

³⁸ *Дзюба І.* Указ. праця. – С.160.

збагачує текст історичним анахронізмом: наприклад, патріотичним рядком «Мазурки Домбровського» 1797 р. «Єще Польща не згінела», який в устах сп'янілої шляхти значно посилює гротеск у зображенні деградації польської еліти, бо саме її «гріхи» (перша редакція поеми «Москалева криниця») й привели до поділів Речі Посполитої та втрати державності. Проте в кінці розділу ця невідповідність понижується переданими вже латиницею дво-рядковими польськими словами, які не є точним цитуванням цієї пісні.

Як Т.Шевченко оцінював дії повсталих у 1768 р. людей? Чи не перекреслюють його «Гайдамаки» тези Д.Чижевського, що основою поетового світогляду та історіософії було поєднання «христоцентричності» з антропоцентризмом у формулі «Христос як ідеальна людина – є центр усієї світової історії»³⁹. Чи не можна йому закинути полонофобських мотивів? Це питання при з'ясуванні історіософської наповненості поеми. Відповідно до історичних реалій і в «Гайдамаках», і у «Швачці» Т.Шевченко, навіть застосовуючи лексему «вирізати», подає моторошні картини винищення гайдамаками польського та єврейського населення. «В Умані сталася різанина легендарних масштабів»⁴⁰, – констатує й сучасний історик Н.Дейвіс. Відповідно до вимог жанру, поет гіперболізує ті криваві сцени. Але це не значить, що він був прихильником «кровопускання» як засобу вирішення складних політичних проблем. Закличні звуки бойових труб і переможний спів фанфар, за якими стяли кров та муки, його не тішили. Його гайдамаки збираються докупити «немов з Христа зняті» («Холодний Яр»). В.Пахаренко точно пояснює, що автор «зумисне гіперболізує жорстокість повстанців, аби емоційним шоком впевнити читача в макабричності й цілковитому безглузді зло-помсти»⁴¹. Так, кров у «Гайдамаках» проливається степами, і тече цілими ріками, морями. Ця лексема і похідні від неї в прямому та метафоричному значенні там вживаються 28 разів⁴². Через це за формальною ознакою «Гайдамаки», можливо, є «найкривавішою» поемою у світовій літературі. Але по суті це не так, бо маємо справу, як і в інших Шевченкових творах, із символікою крові. У християнстві вона пов'язана з розпінанням Христа. Її гіперболізоване нагромадження в поемі є засобом нагадування через вплив на емоційно-психологічну сферу людини про те, як в історії люди розпорядилися Христовою наукою. Адже Шевченкове «За кого ж Ти розп'явся, / Христе, Сине Божий...» із пізнішого «Кавказу» (теж «кривавого») цілком тотожне вислову «... розлилось, / Не знать за що, крові широке море» в «Гайдамаках», хоч поверховий погляд тут виявляє ніби два різних питання: за кого проливається кров і за що (в ім'я чого) вона проливається? Втім, і вони в історії завжди були фундаментальними.

Висловлюємо припущення, що широке використання Т.Шевченком символіки крові в історичному контексті могло стимулюватися й текстом «Истории русов» – політичним трактатом, містифікованим під

³⁹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С.178.

⁴⁰ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. – К., 2008. – С.431.

⁴¹ Пахаренко В. Начерк Шевченкової етики. – Черкаси, 2007. – С.144.

⁴² Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т. – Едмонтон; Торонто, 2001. – Т.2. – С.855–857.

історієписання, що був досить поширеним ще до видання. Адже там читаємо: «Остаётся теперь размыслить и посудить, что ежели, по словам самого Спасителя, в Евангелии описанным, которые суть непреложны и не мимо идут, ежели «всякая кровь, проливаемая на земле, изыщется от рода сего», то какое взыскание подлежит за кровь народа руского, пролитую от крови гетмана Наливайка до сего дне, и пролитую великими потоками за то единственно, что искал он свободы или лучшей жизни на собственной земле своей и имел о том замыслы, всему человечеству свойственные?»⁴³. Є в поемі чотиривірш із пісні кобзаря, який використовують при характеристиці Максима Залізняка: «Горілку, мед не чаркою – / поставцем черкає, / А ворога, заплющившись, / ката, не минає» (т.1, с.147). Деякі дослідники, справедливо вважаючи, що слово «заплющившись» є не просто дієприслівником, а словоформою, висновують, однак, що воно характеризує «високоморальність» М.Залізняка⁴⁴. І при цьому згадують, що в першій редакції поеми «Москалева криниця» воно вживається в негативному значенні – як «закривання на щось очей». Уважаю, що в цьому уривку, де це слово ще й поєднано зі станом сп'яніння, автор якраз і наголошує на тому, що Залізняк, як син свого часу і відплатник за кривди, на деякий час закриває («заплющує») очі на гріховне людиновбивство. І тоді вже не має значення, чи слово «ката» означає «кат» чи «катати» в значенні «бити», про що теж дискутують⁴⁵.

Таким чином, лексика поеми також спрямована не на розпалювання нищих інстинктів, а на гуманізацію історичного дискурсу, є демонстрацією гуманістичного спрямування Шевченкової історіософії. Треба враховувати й наступне: за словами І.Дзюби, «Гайдамаки» – це картина жахів, але вигадки в ній менше, «ніж кривавої реальності, не дуже й перебільшеної»⁴⁶. Тому, враховуючи поняття того часу, особливості світогляду простолюду, який у масі своїй тоді був схильний до помсти («І кров – за кров, і муки – за муки!»), не варто закидати Т.Шевченкові, що він у час написання твору ще «не бачив морального дисонансу в кривавих діях Яреми»⁴⁷. В одному з авторських відступів до поеми читаємо: Місяцю мій ясний! З високого неба / Сховайся за гору, бо світу не треба; / Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось, / І Альту, і Сену, і там розлилось, / Не знать за що, крові широкее море...».

Ще примітною є авторська нотатка до цього уривку: «Тарасова і Варфоломєєва ночі одна другої варт, на стид римської тіари» (т.1, с.510). Варфоломійська ніч – масова різня кальвіністів-гугенотів у Парижі в ніч на 24 серпня (день св.Варфоломія) 1572 р., вчинена натовпом католиків. Винищення гугенотів було організоване матір'ю короля Карла IX Катериною Медичі. Автор мав на увазі, що обидві ці криваві події були інспіровані політичним та ідеологічним (релігійним) фанатизмом. Цю ж думку Т.Шевченко повторив при описі містечка Лисянка і в повісті «Прогулка с удовольствием

⁴³ Конисский Г. История Русов. Репринтное воспроизведение издания 1846 года. – К., 1991. – С.213.

⁴⁴ Векслер Р. До характеристики Максима Залізняка (За творами Тараса Шевченка) // Українська мова і література у школі. – 1990. – №6. – С.83.

⁴⁵ Там само. – С.82.

⁴⁶ Дзюба І. Указ. праця. – С.155.

⁴⁷ Там само. – С.154–155.

и не без морали», вписавши її в значно ширший історичний контекст і збагативши глибокими історіософськими нюансами: «И ещё замечательна (если верить туземным старикам) своей вечерней, не хуже сицилийской вечерни, которую служил здесь ляхам и жидам Максим Железняк в 1768 году. Да, если считать все подобные события, недостойные памяти человека, замечательными, то не только какая-нибудь Лысянка, каждое село, каждый шаг земли будет замечателен в Малороссии, особенно по правую сторону Днепра. В чём другом, а в этом отношении мои покойные земляки ничуть не уступили любой европейской нации, а в 1768 году Варфоломеевскую ночь и даже первую французскую революцию перещеголяли. Одно, в чём разнились от европейцев, — у них все эти кровавые трагедии были делом всей нации, и никогда не разыгрывались по воле одного какого-нибудь пройдохи, вроде Екатерины Медичи, что допускали нередко у себя западные либералы» (т.4, с.228–229). «Сіцилійською вечернею» в історії прийнято називати повстання в Палермо 31 березня 1282 р. проти французів, яке, за легендою, розпочалося за церковним дзвоном, що закликав до вечірньої молитви.

Наведену цитату Я.Дзира вважав доказом того, що гайдамацьке повстання Т.Шевченко визначав саме як «національне»⁴⁸. Для того часу точніше вживати термін «етнонаціональне», але тут важливий інший суто християнський штрих: автор не намагається виправдати свій народ. Вислів «кровавые трагедии были делом всей нации», з одного боку, посилює іронію до болісного сарказму, а, з іншого, виразно наголошує на глибокій етносоціальній детермінованості «кривавих трагедій». А слова «особенно по правую сторону Днепра» — це одна зі вказівок на ту зумовленість. Адже йдеться про так звану «Пустку» з 70-х рр. XVIII ст., яку кілька разів до Коліївщини за «пільговими роками» заселяли та поливали своїм потом і кров'ю українські селяни, а потім на обжитому міцніли зі старими власницькими правами представники старих магнатських родів, створюючи латифундії з новими панамі-мучителями, що мали оренди та суборенди⁴⁹. Була «друга редакція» кріпосних порядків. Порівнюючи різномірні (крім релігійних моментів) історичні процеси, Т.Шевченко наголошував на безглуздісті кривавих шляхів досягнення мети, а в контексті поеми — і на перенесенні засобів боротьби, як тоді вважалося, жорстокого середньовіччя в епоху, названу «Просвітницькою».

Легка іронія Шевченкових слів у наведених уривках приховує ледве тамований душевний біль. Вона прямим тестом висловлена в «Передмові»: «Весело послушать його, як він заспіває думу про те, що діялось, як боролись ляхи з козаками; весело, [...] а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло [...]. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами» (т.1, с.512). Оте «весело» стосується особливостей людської свідомості, яка схильна до героїзації кривавих діянь проти дійсних чи уявних ворогів, особливо коли вони стосуються минулого, а не безпосередньо людини. Важче пояснити

⁴⁸ Дзира Я. Геній і коментатори його творчості // Літературна Україна. — 1990. — №15. — С.7.

⁴⁹ Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. — Л., 1991. — С.478–479.

троп (ніби авторський) із вірша «Швачка»: «Подивися, що той Швачка / у Фастові діє! Добре діє!». Цей твір написаний за мотивами гайдамацьких пісень (т.2, с.632). Він передає передусім настрої тодішнього гайдамацького люду, і авторську мову в ньому важко виокремити. І, нарешті, оціночний прикметник «добрий» тут і в інших творах є амбівалентним: в ньому можна знайти і больові, іронічні, навіть саркастичні ноти. В.Сімович пояснював, що він містить похвалу і в ньому чується «розгулявся»⁵⁰. А проте Т.Шевченко не засуджує ані провідників, ані учасників «того кривавого діла» (т.1, с.512) не лише тому, що це був протест на заподіяні народу кривди, порив до волі, бажання власного устрою. У вірші «Полякам» вину за «впивання кров'ю він покладає передусім на «неситних ксьондзів, магнатів, езуїтів», ніби даючи зрозуміти: кому більше дається – з того слід і більше питати. Неодноразові згадки в поемі про «свячені» ножі переконливо свідчать, що автор навертав до розуміння дій своїх персонажів. Так, Ярема надміру лютує на бойовищі. «Але, з іншого боку, – зазначає Ю.Барабаш, – як йому не бути переконаним у своєму законному праві на помсту, коли допіру на «святі» у Чигирині на неї поблагословив повстання сам благочинний, а священники урочисто, мов паски на Великдень освятили гайдамацькі ножі»⁵¹.

Доповнимо: а у вірші «Швачка» головний герой у церковці «Співа алілуя. / Хвалить Господа, веселий...». Цими колізіями Т.Шевченко також порушує проблему розуміння християнства, ролі ритуального дійства, церкви в історичних процесах, відновлюваного всупереч євангельській Нагорній Проповіді, старого відплатного принципу – «[...] і кров за кров, / І муки за муки!». Шевченкові «Гайдамаки» та й інші тексти наполегливо змушують задуматися, який зміст люди вкладали в поняття «боротьба за віру». Автор розумів, що від відповіді на нього значною мірою залежить з'ясування і причин втрат Гетьманщини, і пояснення, чому взагалі «занапастили Божий рай» («Сон»: «Гори мої високі»). У його історіософії проблемі обрядовірства приділяється достатньо уваги, щоб показати це явище як своєрідну ланцюгову реакцію множення зла. Вона підтверджує тезу О.Меня про те, що саме з релігійними ритуалами та церемоніями було пов'язане пролиття крові в певні історичні часи⁵².

Ще І.Франко вважав, що для Т.Шевченка «в боротьбі між ляхами і українцями винна була не різниця віри, а “ксьондзи-езуїти”»⁵³. Примітно, що вже після тісної дружби в солдатах із польськими засланцями, Т.Шевченко в поемі «Тарасова ніч» замінив слова «віру рятувати» на «волю рятувати», а «ляхи налітають» – на «ляхи, уніати». «Уніати», «ксьондзи-езуїти» – це у Шевченкових текстах слова-символи, які виражають релігійний фанатизм, релігійну нетерпимість, нав'язування своїх релігійних цінностей. І.Дзюба відзначав, що в усій творчості Т.Шевченка «знаходимо нестримно гостру

⁵⁰ Див.: *Нахлік С.* Указ. праця. – С.80 (примітка).

⁵¹ *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К., 2004. – С.107.

⁵² *Мень А.* [А.Боголюбов]. Сын человеческий. Изд. 3-е, перераб. и доп. – Брюссель, 1993. – С.142.

⁵³ *Франко І.* Чи справді Т.Шевченко написав вірш «Слов'янам» // *Його жс.* Твори в десяти томах. – Т.ХVII. – К., 1955. – С.122.

реакцію» на всякий релігійний цинізм, на «принципове підпорядкування людської віри і совісті державній політиці, потребам начальства», на «низведення Бога до ролі стратегічного покровителя російського деспотизму»⁵⁴. А ще, як нам здається, на контекстуальному рівні ми знаходимо у Т.Шевченка неприйняття того, що люди гаслом «боротьби за віру» в період великих політичних збурень ніби прикривають справжні, переважно соціальні, чинники, забуваючи про домінуючі перед катаклізмами відносні міжконфесійний спокій і толерантність. Це – засудження певних світоглядних кліше. Особливо великим блюзнірством поет вважав, коли насильство чинилося «іменем Христа». І зовсім не випадково, а в чомусь, як переконаємося нині, і пророче, що саме в поезії «Полякам» зустрічаємо дихотомію (таку властиву Т.Шевченкові) «іменем Христовим». З одного боку, тут «ім'я Христове» – ідеологічний прапор, відокремлена від людини субстанція, а, з іншого, це здійснений доброю волею кожного акт всетворящої любові (т.2, с.48).

Оте «а згадаєш – серце усміхнеться...» (т.1, с.158) в'яжеться, крім принципу розуміння і всепрощення, з християнською мораллю і в той спосіб, що в ній зазнає осуду сплячка і глухота душі, безвиразність і байдужість. «Весело», – бо для Т.Шевченка воля і порив до неї були найвищими цінностями, а не тому, що очікувалася перемога, як у «трубадурів імперій». Невипадково, що поема присвячена В.Григоровичу «на память 22 апреля 1838 года». Себто, день свого визволення з кріпацтва автор ніби ототожнює з минулим історичним поривом до волі й свого народу, після поразки якого став можливим і його кріпацький стан. Дійсно, «ця присвята має глибокий смисл»⁵⁵ і посилює символіку твору. Її не варто опускати у виданнях поеми. Згадуючи в «Москалевій криниці» поділи Речі Посполитої, він не утримується від іронізму: «Тільки ми / Сиділи нишком, слава Богу». Можна згадати й поезію «Минають дні, минають ночі». Стосовно поеми небайдужість по суті демонструє вже сам автор вибором теми. У щоденниковому записі за 1 липня 1857 р. Т.Шевченко іронічно констатує, що всупереч здоровому глузду він займався не живописом, а «лелеял в своїм сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных гайдамаков» (3, т.5, с.36). «Плекав кровожерних» – чи не є це ще одним доказом того, що Т.Шевченко з історії вибрав найневигіднішу для оспівування тему. Так, як із-поміж людей християнин для опіки вибирає найбільш скривдженого, найбільш нещасного, найбільш некорисного, заблудлого. Звертаємо також увагу, що Т.Шевченко високо поцінував два томи «Записок о Южной Руси» П.Куліша (1856–1857 рр.), в яких автор трактує гайдамаччину як зло, що «должно было явится не иначе, как по закону противодействия какому-то другому, гораздо нетерпимейшему для гражданского общества злу»⁵⁶.

Саме в «Гайдамаках» християнську норму офірності Т.Шевченко зримо переносить в історичну площину. Філософ С.К'єркегор, аналізуючи «абсолютну жертву» Авраама з Біблії (Бт. 22: 1–19), вигукує: «І чому тільки немає

⁵⁴ Дзюба І. Указ. праця. – С.315.

⁵⁵ Сергієнко Г.Я. Указ. праця. – С.138.

⁵⁶ Кулиш П. Указ соч. – Т.2. – С.107.

поетів, які могли б зважитися на те, щоб використати такі ситуації замість тих дурниць і нісенітниць, що заповнюють собою комедії та романси!»⁵⁷. Вчений не знав Шевченкових «Гайдамаків». Саме наш поет, чи не першим у світовій літературі, вводить біблійну метафору офірності Авраама стосовно конкретної історичної особи. Тут він також вводить мотиву Гоголевого «Тараса Бульби», але значно поглиблює його і в християнському, і в історіософському сенсі. Адже в поемі «Великий льох», а особливо у вірші «Гоголю» Т.Шевченко подає ключ до розгадування цієї метафори дійсної офірності з одночасним зіставленням її із псевдоофірністю «престолові-отечеству». І в М.Гоголя, а особливо у Т.Шевченка, бачимо не старозавітну жертовність як виконання Божої волі, а вже новозавітну, християнську офірність за ближнього як виконання найголовнішої заповіді любові. Але вона, відповідно до цивілізаційного рівня, ніби перебувала ще в «перехідному» стані: так само офіруються діти, але вже за ближніх своїх.

Ю.Барабаш звертає увагу ще на один християнський аспект, пов'язаний із синовбивством: глибоке, «двічі потаємне» каяття Івана Ґонти⁵⁸. Але хіба можна демонструвати християнськість у нехристиянський спосіб? Звичайно, ні, але якщо мова не йде про символ, запозичений із Біблії, що має вже частково літературне апробування («Тарас Бульба») і виразне авторське пояснення. Ще предметніше, ніж у вірші «Гоголю», тобто, ближче до змісту поеми, автор пояснює сенс і символіку цього міфологізованого під історію дійства у вірші гайдамацького циклу «Холодний Яр». Адже там контекстуально уже прочитується навіть потрійна ремінісценція цього вражаючого символу людської або, радше, християнської офірності: біблійна, до гоголівського «Тараса Бульби», і авторська – власне до «Гайдамаків». Уважаємо, що епізод синовбивства є цілком вигаданим, а посилання на мемуари П.Младановича в пункті 21 «Приписів», як свідчать коментарі дослідників⁵⁹, є формальністю, яка мала також забезпечити автора від звинувачень у «кровожерливості» з боку тих читачів, які не вміють заглиблюватися у твір. І цілком логічно також припустити, що гнівні інвективи «Холодного Яру» частково спрямовані проти тих, хто не здатний читати символи («Ледаче ледащо») й, відповідно, адекватно сприймати твір. Тому важко погодитися з тезою, що Т.Шевченко, прочитавши роман М.Чайковського «Вєрну́hora», як не досить обізнаний з історичними джерелами, сприйняв сцену синовбивства «за історичний факт»⁶⁰. Він просто скористався із сумнівних приміток до цього роману, щоб таким чином посилити жертовність Івана Ґонти, вивести її на християнське видноколо. Реальний-бо І.Ґонта на 1768 р. був цілком забезпеченою, успішною людиною⁶¹. Саме те, що він офірував благополуччям і підтримував порив свого народу до волі, а потім так само з надзвичайною мужністю зустрів свою мученицьку кончину, імпонувало Т.Шевченкові найбільше. М.Максимович пояснює чин Івана Ґонти честолюбством⁶².

⁵⁷ Цит. за: Дзюба І. Указ. праця. – С.156 (примітка).

⁵⁸ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.105.

⁵⁹ Івакін Ю.О. Указ. праця. – С.109.

⁶⁰ Нахлік Є. Указ. праця. – С.125.

⁶¹ Див.: Максимович М.О. Указ. праця. – С.257.

⁶² Там само.

Визначний український історик XIX ст. В.Антонович у своїй розвідці про І.Гонта (1882 р.) розповідає про напружені стосунки сотника з І.Младановичем, управителем уманських маєностей воеводи С.Потоцького, але вважав, що «Гонта діяв із-за переконань, глибоко укоренившись в народі»⁶³. Т.Шевченко розумів, що однозначне пояснення не висчерпує всіх поривів людської душі. Він вибрав найдостойніший варіант. Принаймні для цього постать І.Гонти надавалася найбільше. Взагалі в поемі автор ніби протиставляє українській еліті не лише реальну та міфологізовану жертвовність одного І.Гонти, а й простолюду взагалі. Епізод синовбивства виконує службову функцію «створення контрасту» (Ю.Барабаш). По суті передусім у цьому творі він вводить поняття офірності та побратимства як мірила оцінки історичного процесу і дій його учасників. Можливо, що вибір теми і був зумовлений тим, що саме вона відкривала найкращі можливості для донесення ідеї офірності в історіософській царині. Вважаю, що через це й розділ «Гонта в Умані» є останнім у поемі, хоча хронологічно захоплення Умані відбулося не пізніше подій на Звенигородщині. Можна погодитися з академіком І.Дзюбою, який, звертаючись до брошури Л.Білецького «Шевченко і Гонта», критикує автора за те, що той розглядав «Гайдамаків» під кутом ідеології революційного націоналізму. Але Л.Білецький дуже точно сформулював суть образу Гонти: він є «безмежним образом міту» і «носієм історіософської концепції Шевченка»⁶⁴. Вважаємо, що саме Іван Гонта є протагоністом у поемі і навіть стержнем історіософської концепції автора в його дискурсі історії України як історичний приклад справжньої любові до свого народу, що протиставлений таким численним у нашій історії тим самогубним «Іванам», які схильні «катам помагати» («Великий льох»). «Націософія «двох Іванів» – це те оригінальне, що вніс Т.Шевченко в історіософію слов'янських народів»⁶⁵, – вважає Є.Нахлік.

Про Шевченкову мудрість при насиченні свого твору символічним змістом свідчить те, що навіть деякі сучасні йому поляки саме в такому ракурсі сприймали Коліївщину, називаючи імена І.Гонти і М.Залізняка «пересторогою для гнобителів»⁶⁶. Без урахування історичного факту уманської різанини та закладеної в поемі проблеми християнської жертвовності в її історіософському розумінні завжди буде «спокуса» висування положень про Шевченкове виправдання вбивства⁶⁷, «упиризацію» ним своїх персонажів⁶⁸ або про «силкування» до реабілітації та оспівування гайдамаччини⁶⁹. Власне, буде нерозуміння Т.Шевченка.

Поет знав, що його земляки термін «гайдамака» вживали і в негативному значенні. «Почав Копій набігати на людей та грабувати родом

⁶³ Антонович В.Б. Указ. праця. – С.198.

⁶⁴ Цит. за: Дзюба І. Указ. праця. – С.172.

⁶⁵ Нахлік Є. Указ. праця. – С.211.

⁶⁶ Цит. за: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.299.

⁶⁷ Мельник Я. Український оптимізм: полемічні роздуми про національний архетип // Київ. – 1991. – №1. – С.85–70.

⁶⁸ Забужко О.С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К., 1997. – С.109.

⁶⁹ Нахлік Є. Указ. праця. – С.315.

розбишацьким, по-гайдамацьки з ножем за халявою»⁷⁰, – так розповідали односельці Т.Шевченка про розбійника Копія, який вижив із Моринець сім'ю його батька з малим Тарасом під тим приводом, що обійстя колись належало йому. І в поемі «Слепая» і в листі Т.Шевченка до М.Максимовича 10 травня 1859 р. гайдамацтво також згадується в сенсі далекому від позитивного. В аналізованій поемі ми бачимо зв'язок Коліївщини з Гетьманщиною, але немає жодної вказівки про ті гайдамацькі ватаги, які їй передували. Лише в своїй повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Т.Шевченко згадує одного з ватажків гайдамацького загону, імовірного учасника Коліївщини, Семена Гаркушу в розбійницькому плані: «Зато, как нарочно, сухой пенъ выйдет из лесу, как разбойник Гаркуша, и станет посреди бархатной дороги. Что хочешь, то и делай. Несколько поколений чубатых земляков моих ломают оси о подобного разбойника, а он стоит себе, как ни в чём не бывало» (т.4, с.267). Можна прочитати цей уривок і як метафору того, що розбійництво було завадою на шляху дійсного поступу, дорогою у глухий кут. Тому Т.Шевченко, знаючи, що гайдамаччину породжували насамперед соціальні чинники, які перепліталися з етнічними та релігійними, розумів, яка тонка грань відокремлює в цьому явищі визвольні інтенції, волелюбність від того, що називають розбійництвом. Вона в історії якраз найбільше стирається в часи «революцій, бунтів і повстань». Може ще й тому Т.Шевченко обрав тему гайдамаччини, що вона виводила на ту дефініцію, яку сучасні історики досить точно іменують «соціальним розбійництвом». Урахуймо, що мотив розбійництва і помсти без історичного контексту, але в контексті соціальному поет розробляв і пізніше. І при цьому його, як справедливо зазначає Л.Плющ, цікавили, з одного боку, «ті психологічні процеси, що відбуваються в серці розбійника, коли він стає на шлях помсти, а з другого, – коли повертається на праведний шлях»⁷¹.

Можна продовжити і доповнити цю думку: а поштовхом до такої зацікавленості могло дати й осмислення ним психології гайдамаки-повстанця в ситуації, коли той, будучи християнином, вільно чи невольно проливав кров людську – не водицю. «Замучені руки / розв'язались – і кров за кров, / І муки за муки» (т.1, с.166) – прочитується рівночасно і в значенні визволення, і як «розв'язання» інстинктів кривавої помсти. Т.Шевченко з його біографією, як висловився К.Чуковський, «хорошо понимал эту упоительность мщенья»⁷². Але, чи дійсно мотив помсти є наскрізним, парадигмальним у творчості Т.Шевченка і помста є водночас однією «з найбільш контroversійних проблем його світогляду й етосу»?⁷³ Поема «Гайдамаки» показує, що цей мотив розроблявся передусім в історичній площині відповідно до історичних реалій, і не в останню чергу для увиразнення одного із семи християнських тайн – каяття. І зовсім не випадково, що лексему «помста», як помітив Ю.Барабаш, ми не зустрічаємо як таку в Шевченкових текстах, і лише один

⁷⁰ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С.30 (примітка).

⁷¹ Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці». Дванадцять статей. – К., 2001. – С.175.

⁷² Чуковский К. Шевченко // Радуга. – 1989. – №3. – С.127.

⁷³ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.101.

раз («Осія. Глава XIV) він вживає словоформу «правда-мста»⁷⁴. Але ж і там, на наш погляд, ця «правда-мста» є синонімом Божого суду, бо: 1) мовиться «[...] всюди / Вас найде правда-мста» (тобто, вказується невідворотність і всюдисущність); 2) ця словоформа граматично і змістовно відокремлена від наступної фрази «[...] а люде / Підстережуть вас на тоте ж», яка виражає суд людський.

Криваві діла описує Т.Шевченко у своїй поемі, але в такий діалектичний спосіб гуманізує бачення минулого і сьогодення водночас. В історіософському плані він проводить ідею, яка має дві складові. Першу сформулював ще в кінці XIX ст. В.Антонович: «Покривджена, ображена, роздратована маса мусила, розуміється, повстати при першій нагоді, з першої-ліпшої причини, і цей вибух, завдяки повному браку громадського розвитку й гуманної освіти, мусив виявитися в нелюдських і кривавих формах»⁷⁵. Друга складова наступна: якщо народ у призначений для нього історичний час (для українців – це Гетьманщина) через різні чинники не здобувається на свободу та власний устрій, далі його може очікувати аномальний для природи людини, створеної за образом Божим, неконтрольований страшний процес, який умовно можна назвати «різаниною з бенкетуванням», або все спопеляючим «вогнем з Холодного Яру». Тому в історіософському сенсі Шевченкові «Гайдамаки» є також, базованою на історичному матеріалі, унікальною поемою-застереженням.

Не полонофобські мотиви, а саме заклики-остороги прочитуються насамперед і стосовно польського народу. В «Інтродукції» подано винятковий за лаконізмом та поєднанням в історичному процесі загального і конкретно-індивідуального образок історичної Польщі. І хоч він має суб'єктивне забарвлення і написаний у саркастичному тоні та дещо гіперболізованій формі, в багатьох моментах відповідає тій картині стану Речі Посполитої, яку подають і сучасні історики. І там крізь іронію прозирає біль за наслідки дій провідної верстви для українців та поляків, які, як вважав Т.Шевченко за спогадами Ю.Беліна-Кенджицького, стали братами по спільній історичній недолі⁷⁶. Взагалі польські аспекти «Гайдамаків» матимуть інше забарвлення, якщо братиметься до уваги наступне: Т.Шевченко у своєму дискурсі Коліївщини об'єктивно не міг би переступити отой поріг «наші – не наші» навіть за якнайглибшого пієтету до польського народу. У нього «сини-гайдамаки» – нерозумні, але вони такі «сини», свої. Проте символіка поеми, знову-таки, виводить читача за звичні стереотипи, упередження й забобони, пов'язані з дилемою «своє – чуже»⁷⁷. Б.Залеський згадував, що в часи спільної мандрівки по оренбурзьких степах Т.Шевченко, «коли сильніше розгарячився і говорив щиро», казав йому, що «жалує своїх «Гайдамаків» і цілого того напрямку». І додавав: «Вибачайте, се вже, було в моїй крові, я ж рідний внук одного з гайдамаків: се нехай тобі все вияснить»⁷⁸. Тобто,

⁷⁴ Там само. – С.102.

⁷⁵ Див.: Дорошенко Д. Указ. праця. – С.478.

⁷⁶ Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.159.

⁷⁷ Див.: Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.108.

⁷⁸ Цит. за: Вервес Г.Д. Т.Г.Шевченко і Польща. – К., 1984. – С.49 (примітка).

Т.Шевченко вкотре демонструє готовність долання неунікного порогу історіософського суб'єктивізму. А свою національну самокритику у зв'язку з польсько-українськими відносинами він яскраво виявляв у розмовах із поляком Ю.Беліна-Кенджицьким та росіянином М.Чернишевським⁷⁹. Шевченкові історичні пересадки, про які він говорив Б.Залеському, очевидно, стосуються дещо одностороннього висвітлення в «Гайдамаках» дій конфедератів, які керувалися гаслом «оборони віри і вольності» та авторських наголосів у творі. Але ж документи доносять і Шевченкову правоту: зокрема, міщани Канева писали, що конфедерати «чинили по всій Україні різні жорстокості та заворушення, то ж внаслідок таких непристойних учинків дали привід для гайдамацтва»⁸⁰.

Невипадково Н.Дейвіс у своїй великій праці про історію Польщі нагадує Шевченкове застереження із «Посланія» своїм співвітчизникам не радіти з невдач поляків: «Польща впала, / Та й вас роздавила!»⁸¹. Такий історіософський підхід прочитується уже в аналізованій поемі. У своїх порівняльно-типологічних студіях над М.Гоголем і Т.Шевченком Ю.Барабаш помітив: у «Гайдамаках», на відміну від «Тараса Бульби», «етико-естетичний аспект опозиції «козаки (гайдамаки) – поляки» виявлено інакше, не у прямому зіставленні та протиставленні, а опосередковано», бо «поляки в поемі присутні переважно на другому плані, а то й «за лаштунками». Як дійові персонажі вони з'являються лишень у розділах «Конфедерати» і «Титар»⁸². Він також зазначає, що Шевченкове повернення у творі «Холодний Яр» до апологетики гайдамаччини передусім зумовлене тяж мотивом акцентування уваги на становищі України уже у складі Російської імперії: «нові кати», «нові ляхи»⁸³. Закрадається думка, що й саме полемічне спрямування цього твору було лише приводом і одночасно засобом, щоб укотре достукатися до заснулої свідомості українського панства через нагадування про Божий суд, який може постати у формі нової кривавої різанини.

Формування історичної свідомості, необхідної самоідентифікації неминує містити структурний елемент, який можна назвати «історичним супротивником». І нікуди не дітися від того факту, що саме Польща й Росія були причетними до історичних поділів України. Визначні польські поети-пророки першої половини ХІХ ст., навіть приятель Т.Шевченка – Б.Залеський, розглядали Україну як поле битви, а не потенційну державу⁸⁴. А, з іншого боку, після поразки повстання 1830–1831 рр. у середовищі польських вигнанців була утворена група «Уманська громада», яка (слідом за С.Ґошинським) проголошувала: «Умань є уроком і для польського, і для українського народу»⁸⁵. По суті на це вказував своєю поемою і Тарас Шевченко. Можливо, варто дивуватися іншому: всім еством відчувуючи ці

⁷⁹ Спогади про Тараса Шевченка. – С.158, 333.

⁸⁰ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С.490.

⁸¹ Дейвіс Н. Указ. праця. – С.837.

⁸² Барабаш Ю. «Коли забудуть тебе, Єрусалиме...»... – С.79.

⁸³ Там само. – С.87–88.

⁸⁴ Див.: Нахлік Є. Указ. праця. – С.42–43.

⁸⁵ Цит за: Марочій П.-Р. Історія України. – К., 2007. – С.282.

«історичні кривди», Т.Шевченко добирає способу, як про них повідомляти, хай і гостро та влучно, але ненав'язливо, шануючи людську і національну гідність. Так, він не зловживав у «Гайдамаках», як і в інших творах, лексемами «ляхи/поляки», часто замінюючи їх історично точнішим, відповідно до станового характеру тодішнього суспільства, словом «шляхта» і похідними від нього. «Була колись шляхетчина, / Вельможная пані» – такий зачин в «Інтродукції». У словнику мови Т.Шевченка взагалі не знаходимо назви «Річ Посполита». Чи не тому, що десь у підсвідомості він уже мав ту формулу, яку вживає сучасний історик Н.Яковенко в назві одного з розділів своєї книги: «Україна-Русь – третій зайвий у Речі Посполитій Двох Народів»?

Однією з особливостей історіософії доби романтизму був культ героїв і героїзація історії⁸⁶. У Шевченковому україномовному лексиконі (навіть в аналізованій історичній поемі) немає слів «герой», «подвиг», «перемога», «битва». «Битви», а почасти й «перемоги», заміняє (в такому значенні поодинокі вживані) «бенкетування». Замість «геройства» в поемі зустрічаємо лексему «слава», яка тут, і лише в наближенні до значення героїки, вживається всього три рази. Погодьмося, що «бенкет» і «слава» мають значно більший морально-етичний діапазон, ніж «бій» і «перемога». Слава буває різною, а бенкети завжди ведуть до запаморочення свідомості людини. Поема «Гайдамаки» свідчить, що Шевченкова історіософія, попри присутність у ній елементів осмислення історії через почуття, символи й метафори та пошук власного бачення минулого, виходить за рамки історіософії епохи романтизму. Наприклад: вибір «загубленої теми», «героїчна» поема чомусь по суті не містить тенденції до героїзації і не пропагує фактор сили, не естетизує її, а міфологізм використовується як художній засіб для донесення автором своїх поглядів на історію. Не випадково Ю.Барабаш стосовно його творів вживає вислів «міфопоетичні» засоби⁸⁷. Радянські дослідники теж писали про оригінальність засобів художнього відтворення історичної дійсності в поемі⁸⁸. З іншого боку, Шевченкова образність охоче використовувалась у наукових публікаціях на тему Коліївщини⁸⁹.

Одна з особливостей Шевченкової історіософії – поборювання не лише історичних міфів (в даному творі – спростування тези про винятково розбійницький характер гайдамаччини), а й історичних ілюзій. Коліївщину І.Дзюба вважає «страшним уроком для українського селянства й козацтва», «розплатою за несвідомість, за ілюзії щодо російського царизму»⁹⁰. Ця особливість прочитується і в «Кобзарі» 1840 р., і в «Гайдамаках».

Є.Нахлік вважає, що П.Куліш у художньо-історіософському трактаті «Мальована гайдамаччина» слушно вказав на суб'єктивність і тенденційність Шевченкового образу гайдамацького повстання⁹¹. При цьому дослідник не конкретизує, в чому полягала ця, неминуха в

⁸⁶ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.124–126.

⁸⁷ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.66.

⁸⁸ Сергієнко Г. Я. Указ. праця. – С.138.

⁸⁹ Смолій В.А. Максим Залізняк // Укр. іст. журн. – 1990. – №3. – С.98–99.

⁹⁰ Дзюба І. Указ. праця. – С.162.

⁹¹ Нахлік Є. Указ. праця. – С.159.

художньому творі, суб'єктивність та тенденційність, не пов'язує її з особливостями Шевченкового художнього висвітлення теми. Вважаю неточною й тезу дослідника про «апологетизуючий» погляд на гайдамаччину Т.Шевченка і «деідеологізуючий» – П.Куліша⁹². По суті «апологетизуючий» огляд приписував Т.Шевченку сам П.Куліш. Примітно, що, готуючи «Автобіографію» Т.Шевченка для «Народного чтения», саме він доповнив рукописне Шевченкове повідомлення про змалювання картин суздальської школи «в должности козачка» фразою «напеая чуть слышным голосом гайдамацкие унылые песни» (т.5, с.192, 196).

Помиляються, коли вважають, що входження історіософії в Шевченкову поезію почалося лише з «Трьох літ» і що «промовиста особливість цієї історіософської візії – постійна присутність Бога, очікування його втручання, яке, мовляв, виправить історію»⁹³. Історіософічність присутня уже в «Кобзарі» 1840 р., а особливо в «Гайдамаках». В основі християнської свідомості Т.Шевченка лежала свобода вибору людини. І її, а не телеологію він переносить і в історіософію. Альтернативність історичного вибору повносило звучить і в «Гайдамаках». Звідси – заклики до дії («Заповіт»), волення схаменутися, мотив національної самокритики. А «постійна присутність Бога» – хіба в тому, що Всевишній «оцінює» цей вибір.

Т.Шевченко вибудував сюжет свого твору в такий спосіб, щоб показати, що насильство в історії породжує ланцюгову реакцію множення зла: єврей-крамар знущається над Яремою, над ним знущаються поляки-конфедерати, над останніми – відплатною помстою українці-гайдамаки, а «серед хаосу жорстокості» (І.Дзюба) силою обставин навіть такі лагідні й ліричні натури, як Галайда починають чинити жакіття, хай і освячені давньою традицією відплати за заподіяне. По суті Т.Шевченко у творі показує як виглядає те, що в етичному плані В.Пахаренко називає «колесом зла»⁹⁴, а в історіософському – можна назвати «пекельним колесом історії». І його рухають ріки і моря пролиті людської крові...

Спільною є думка Ю.Барабаша, що в поемі «стрункої, цілісної концепції України» ще немає⁹⁵. Адже цілісна концепція країни маловиразна поза світовим контекстом. А саме тут, як і в поемі «Великий льох», він присутній. Якраз історіософська глибина «Гайдамаків» і в тому, що українське конкретно подієве минуле тут вписується в реальний світовий історичний контекст, і в тому, що це вписування веде за собою і паралельне часткове осмислення й світової історії. Але це буде повністю досягнуто за умови, що ця поема буде друкуватися з авторськими «Приписами» та «Передмовою», як це і робиться в багатьох виданнях.

Академік О.Білецький визначав «Гайдамаків» як «драматичну ораторію»⁹⁶, маючи, очевидно, на увазі велику спорідненість за певними ознаками цієї поеми з відомим жанром монументального музичного твору.

⁹² Нахлік Є. Із спостережень над поемою «Гайдамаки» // Слово і час. – 1998. – №6. – С.40.

⁹³ Наливайко Д. Стиль поезії Шевченка // Там само. – 2007. – №2. – С.5.

⁹⁴ Пахаренко В. Незбагнений апостол. – Черкаси, 1999. – С.146–147.

⁹⁵ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.10.

⁹⁶ Див.: Дзюба І. Указ. праця. – С.143.

Вважаємо, що в історіософському сенсі більше пасує етимологія і семантика самого слова: з латинської *oratorium* – місце для моління, молитовня. Цей твір, справді-бо, налаштовує, образно висловлюючись, на «молитовний лад», на молитву за убієнних: у ньому жалі за «упивання кровію людською» поєднуються з національною самокритикою, альтернативністю історичного розвитку і невіддільні від прагнення зрозуміти суб'єктів історичного процесу за християнським принципом «Не судить, щоб і вас не судили» (Мт. 7:1). Легка відповідь «Гайдамаки не воїни – разбойники, ворь», а конфедерати або шляхта – душогуби, Т.Шевченка не влаштовувала. Примітно, що такий підхід зустрічаємо і в сучасних науковців: «Історик не судить, а намагається зрозуміти, неупереджено вислуховуючи і вбивцю, і його жертву. А під таким кутом зору гайдамаччину ще не досліджували»⁹⁷. В історіографії «не досліджували», але вже Шевченкові твори на це орієнтували. Узагалі Т.Шевченко всіма фібрами своєї душі прагнув до сприйняття й розуміння. І це бажання, як переконливо свідчить дух поеми, він переносив і в історіософію як засадничий принцип пізнання та осмислення минулого. Переносив і «недовіру до надто простих пояснень» минулого, й «історію пам'яті» і ще деякі примітні ознаки новітнього історієписання⁹⁸.

Можна зробити висновок: за багатьма ознаками та їх сукупністю, – вибір історичної теми, ставлення до використання її джерельної бази, широчінь осмислення минулого художніми засобами і їх розмаїття та ін., – Шевченкова поема «Гайдамаки» є унікальним щодо історіософської глибини твором.

⁹⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С.490.

⁹⁸ Яковенко Н. Вступ до історії. – С.217.

The author analyses (from contemporary viewpoint of history) some aspects of Shevchenko poem "Haidamaky" concerning the poet's historiosophy. The historiosophical heart of the mentioned work is investigated and historical commentary to the poem is enlarged and made more precise in this article.

